

दामोदर धर्मानंद कोसंबी - एक भारतीय मार्क्सवादी अभ्यासक

प्रा. डॉ. प्रमोद जी. शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक

दयानंद विधी महाविद्यालय, लातूर

प्रास्ताविक :

दामोदर धर्मानंद कोसंबी हे भारतातील प्रमुख इतिहासकार, गणिततज्ञ, संख्याशास्त्रज्ञ आणि वैज्ञानिक होते. सामाजिकशास्त्रे आणि विज्ञान या क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण अशी कामगिरी त्यांनी केली आहे. भारतीय इतिहासाकडे त्यांनी मार्क्सवादी परिप्रेक्ष्यातून पाहिले आहे. त्यामध्ये त्यांनी उच्चपातळीवर असे संशोधन केले आहे. त्यामुळेच सामाजिक भान असणारा एक कृतिशील विचारवंत म्हणून त्यांना ओळखले जाते. दामोदर कोसंबी हे प्रसिद्ध इतिहासकार व बौद्ध धर्म संशोधक धर्मानंद कोसंबी यांचे चिरंजीव होते. धर्मानंदाच्या वैचारिक वारसा त्यांनी अंगीकारला आणि भारतीय इतिहासाची मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून पुर्नमांडणी केली.

धर्मानंद कोसंबी यांचे मार्क्सवादी विचार :

धर्मानंद कोसंबी हे पारंपरिक मार्क्सवादी अभ्यासक म्हणून ओळखले जात नाहीत. परंतु त्यांच्या वैचारिक योगदानातून ते त्यापुढे गेले आहेत. कारण त्यांची बुद्ध विचारांशी असलेली बांधिलकी होय. धर्मानंदांच्या लिखाणावर बुद्ध, पार्श्वनाथ, तुकाराम, मार्क्स व महात्मा गांधी या सर्वांचा वैचारिक प्रभाव पडला आहे. धर्मानंदांनी संस्कृतीकडे पाहण्याचा ऐतिहासिक दृष्टिकोन विकसित केला आहे. त्यांच्या मते इतिहास म्हणजे कार्यरत घटनांचा कालानुक्रम नसून घटनांत कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींचा, त्यांच्यातील आपसिक संबंध, सभोवतालची परिस्थितीचे आकलन होत असे. धर्मानंदांनी शुद्र, वर्ण, दास्य यांच्या संस्कृतीचे आकलन ऐतिहासिक व भौतिक परिस्थितीतून करून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. वैदिक संस्कृती, पुराणे, जैन व बौद्ध यांची प्राचीन ग्रंथ यांच्याकडे ते वैज्ञानिक व ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून पाहतात.

धर्मानंदांनी तत्कालीन घटनांची ऐतिहासिक मीमांसा केली आहे. राष्ट्रभिमानास दैविकरण करण्याच्या वृत्तीला त्यांनी विरोध केला आहे. राष्ट्रीयत्वासारखी वृत्ती ही दैविकरणातूनच उत्पन्न झाली आहे. जात्यभिमान हे देखील राष्ट्रभिमानासारखे वाईटच असते. त्यामुळे भारतीयांचा न्हास होत आला आहे असे ते सांगतात. धर्मानंदांच्या दैविकरणाला आणि राष्ट्रीयत्वाला असलेल्या विरोधामुळे गांधीचा सत्य व अहिंसेचा मार्ग ते शोधतात व मार्क्सवादावर टीका करतात.

सामाजिक विकासात क्रांतीच्या माध्यमातून शोषणावर आधारित व्यवस्था समूळ नष्ट करता येऊ शकते हे मार्क्सने शास्त्रीय पद्धतीने सांगितले, पण या कार्यात अहिंसेचा मार्ग वापरता येऊ शकतो हे त्याला कळले नाही. मुळात मार्क्सचा विचार हा विरोधविकासवादाच्या सिद्धांतावर आधारित आहे. धर्मानंदांच्या मतानुसार सांप्रदायिकता ही अफू आहे तर राष्ट्रीयता ही दारू आहे.

धर्मानंद कोसंबींनी 'हिंदी संस्कृती व अहिंसा' या ग्रंथात भारतीय संस्कृतीचा इतिहास याचे विश्लेषण करताना भौतिकवादी मार्गाचा अवलंब केला आहे. दास लोकांचा पराभव भौतिक कारणामुळे झाला. शूद्र वर्ण हा दास-दासींच्या प्रथेतून निर्माण झाला, असे त्यांना वाटते. त्यांनी बुद्ध चरित्राचे विश्लेषणसुद्धा तत्कालीन भौतिक परिस्थितीच्या द्वारे केले आहे. धार्मिक विचाराचे दुष्परिणाम सांगताना त्यांनी त्या त्या धर्माचा पूर्वीचा इतिहास व परंपरा यांचा आढावा घेतला

आहे. धर्मानंदांनी मार्क्सच्या सिद्धांतास नैतिक अधिष्ठान नसल्या करणास्तव गैरलागू ठरविले. त्यासाठी त्यांनी मार्क्सच्या विचाराला बुद्धांची अहिंसा, प्रज्ञा याची जोड दिली पाहिजे. यामुळेच मार्क्सच्या शास्त्रीय पद्धतीला योग्य प्रमाणात दुरुस्ती ते सुचवितात. अशाप्रकारे धर्मानंदांचा मार्क्सवादी विचार सांगता येतो. आयुष्याच्या शेवटच्या काळात त्यांनी मार्क्सवादाचा जवळ आले होते. दामोदर कोसंबीवर मार्क्सवादाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव होता. दामोदर कोसंबीची मातृभाषा मराठी असली तरी त्यांचे सर्व शिक्षण इंग्रजीतून परदेशात झाले. त्यामुळे त्यांनी मराठी भाषेत लिखाण केले नाही.

दामोदर धर्मानंद कोसंबी - भारतीय मार्क्सवादी इतिहासकार :

दामोदर कोसंबींनी भर्तृहरिच्या ग्रंथाच्या चिकित्सक अभ्यासावर भर दिला. भारतातील विविध राजवटी व राजांनी लागू केलेल्या विविध नाण्यांचे त्यांनी अध्ययन केले. त्यांचा भारतीय नाणकशास्त्रे हा इंग्रजी ग्रंथ सुपरिचीत आहे. जागतिक शांतता चळवळीत क्रियाशील पुढाकार त्यांनी घेतला. आण्वीक कार्यक्रमाचा शांततेच्या कामासाठी उपयोग करावा यावर त्यांचा भर असे. सामाजिकशास्त्रांचा वैज्ञानिक पद्धतीने संशोधन करून, सत्याच्या शोधात ते नेहमी सक्रिय राहिले आहेत.

कोसंबींनी सामाजिक शास्त्रांच्या संशोधनास नवीन दृष्टी प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला. ऐतिहासिक संशोधनात मार्क्सवादी अभ्यासपद्धतीचा त्यांनी उपयोग केला. मानवी मूल्यांच्या शोधासाठी मार्क्सवादी पद्धत उपयुक्त आहे, मात्र त्यासाठी वैज्ञानिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला पाहिजे, असे त्यांनी सुचविले. कॉ.डांगे यांनी आपल्या " आदी भारत" ग्रंथात केलेली इतिहासाची मांडणी ही अशास्त्रीय व इतिहासाला धरून नव्हती, असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

कोसंबींची ग्रंथसंपदा :

डी.डी. कोसंबी यांनी अनेक आंतरविद्याशाखीय मोलिक ग्रंथ लिहिले आहे. त्यामध्ये त्यांनी गणित, संख्याशास्त्र, पदार्थविज्ञानशास्त्र, अणुविज्ञान, जीवशास्त्र व इतिहास या विषयांशी ते संबंधित होते. त्यांचे मुख्य लिखाण हे भारत व संस्कृती यासंबंधित होते. त्यामुळेच थोर भारतीय इतिहासकार म्हणून त्यांची गणना होते. भारतीय इतिहासावर भाष्य करणारी एकूण चार पुस्तके त्यांनी लिहिली आहेत. त्यात "भारतीय इतिहासाच्या अभ्यासाची प्रस्तावना" हा त्यांचा प्रमुख ग्रंथ म्हणून ओळखला जातो.

"गीता-मिथक व वास्तव" हे सामाजिक व आर्थिक कारणे शोधणारे समन्वयवादी पुस्तक लिहिले. त्यानंतर त्यांनी भारतीय संस्कृती व सभ्यता यांचा इतिहासाच्या अंगाने आढावा घेणारे पुस्तक लिहिले. मुंबई विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाने त्याच्या काही प्रमुख लेखांना एकत्रित करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित केले, 'Exasperating Essays' या निबंध संग्रहात त्यांनी अनेक विषयांवर आपली प्रगल्भ मते मांडली आहेत.

कोसंबींचे मार्क्सवादी आकलन :

कोसंबींनी मार्क्सवादी सिद्धांत व द्वंद्वात्मक भौतिकवाद याद्वारे समाजाची उत्पत्ती, मानवी विकास यांचा अभ्यास केला. वस्तू या चेतनात्मक असतात. त्या नेहमीच परिवर्तनीय असतात. या आधारे आपणास संशोधनात्मक निष्कर्ष काढावे लागतात, असे मत व्यक्त केले. समाजाचा इतिहास हा विकासात्मक आहे. उत्पादन साधनाद्वारे सामाजिक क्रांती घडून येत असते. उत्पादित वस्तूंचे योग्य असे वितरण होणे आवश्यक असते. समाजाचा उत्पादनसंबंधातून समाजाची वर्गीय रचना, संपत्तीचा हक्क, राजकीय व्यवस्थेची रचना या निर्धारित होत असतात. त्या परिवर्तनीय असतात. कोसंबींच्या मते हे सामाजिक परिवर्तन आर्थिक घटकामुळेच होत नाहीत तर ते परिवर्तन सामाजिक इतिहासावर आधारित असते. अश्मयुगात सरंजामशाही ते भांडवलशाही हा समाजाचा विकासाचा प्रवास हा उत्पादनाच्या संबंधाच्या

बदलातून घडतो. कोसंबी यांनी मार्क्सवादी सिद्धांतास वैज्ञानिक संशोधनाची नाळ जोडण्याचा प्रयत्न केला. मार्क्सवादी परिप्रेक्ष्यातून इतिहासातील भूतकाळातील घटना, व्यवहार याद्वारे भविष्याचे चिंतन करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

कोसंबीच्या मते, मार्क्सवादी तत्त्वज्ञान हे हिंसेला प्रोत्साहन देत नाही. धार्मिक विचार हिंसेस उत्तेजन देत असतात. मार्क्सचे उद्दिष्टे हे न्यायाधिष्ठित समाजनिर्मिती आहे. त्यामुळे मार्क्सवादी तत्त्वज्ञानाचा वापर आपण आपल्या जीवनाचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी वापरला पाहिजे. बदलत्या परिस्थितीनुसार सामाजिक वास्तव जाणून घेतले पाहिजे. समाजाच्या गतिशीलतेचे यथार्थ आकलन हे केवळ मार्क्स, एंगल्स, व लेनिन यांच्या पुस्तकांतील वचनाद्वारे होणार नाही. त्या वचनाची सांगड मानवी व्यवहाराशी घातली पाहिजे.

भारतात वर्गरचनेचा कसा उदय झाला, या लेखात कोसंबी यांनी लिहिले की, कार्ल मार्क्सने १०० वर्षापूर्वी न्यूयॉर्क, ट्रिब्यूनमधील "The Future Results of British Rule in India" या आपल्या लेखात लिहिले होते की, इंग्रजांनी बळाच्या जोरावर भारतात आपली सत्ता स्थापन केली. भारतीय संस्कृती नष्ट केली. ब्रिटीशांनी लष्कर, टेलीग्राफ, मुक्त संचार, रेल्वे या माध्यमातून सुधारणा केली असली तरी, भारतीयांची परिस्थिती फारशी सुधारली नाही.

'मंथली रिव्ह्यू' या मासिकात १९५४ साली 'On the Class Structure of India' या लेखात कोसंबींनी स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारताच्या परिस्थितीबद्दल प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे. ते स्पष्ट करतात की, भारतात भांडवलशाहीचे राज्य आहे. भारतात सर्वत्र सरंजामशाही फोफावली आहे. 'पेटी बुर्जा' वर्गाद्वारे येथील उत्पादन केले जाते. १८५७ साली सरंजामदारांशी ब्रिटिशांच्या विरुद्ध शेवटचा प्रयत्न केला. तो अयशस्वी झाला. भारतात जमीनदारी ही सरंजामशाहीचा अवशेष म्हणून ओळखली जाते. जमीनदारी रद्द करण्यात आली व देशात जमीन कसणारा शेतकरीवर्ग निर्माण झाला. देशातील सरंजामशाही संपत्ती भांडवलास रुपांतरित झाली. त्यामुळे सरंजामशाहीचा न्हास होत गेला, असे मत कोसंबींनी व्यक्त केले.

कोसंबीच्या मते भारतातील उत्पादन भांडवलशाहीच्या माध्यमातून होत असून तो वर्ग देशातील सत्ताधारीवर्ग आहे. तो पूर्ण विकसित नसून हा 'पेटी-बुर्जा' उत्पादन करणारा छोटा वर्ग आहे. त्यामुळे भारतातील शासन हा मोठा भांडवलदारवर्ग म्हणून कार्य करते. सार्वजनिक क्षेत्र, उद्योगधंदे हे शासनाच्या ताब्यात आहेत. भारतातील अर्थव्यवस्था ही शेतीवर अवलंबून आहे.

कोसंबींनी भारतीय इतिहासाचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे. "An Introduction to the study of Indian History" या ग्रंथात त्यांनी मूलभूत प्रमेये मांडली. त्यांच्या मते, इतिहासाचा वर्गीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करतेवेळेस दोन वर्गातील संघर्षाचा अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळे एक वर्ग जो स्वहित साध्य करण्याचा प्रयत्न करतो तर दुसरा वर्ग त्याला विरोध करतात. त्यामुळे त्यांच्या आंतरकलहाचा अभ्यास केला पाहिजे. नवीन वर्गाचे समाजासाठी असलेले योगदान हे देखील आपण अभ्यासले पाहिजे. त्यामुळे इतिहासाचा मार्क्सवादी अभ्यास करताना या बाबी लक्षात घेतल्या पाहिजे. इतिहासाच्या प्रत्येक वर्गाचे अस्तित्व हे भौतिकसंबंधावर आधारित असतात. त्यांच्या मते, भारतीय समाजात आणखीन देखील अश्मयुगीन प्रथा व परंपरेचे पालन केले जाते.

मार्क्सने भारतीय ग्रामीणव्यवस्थेचे व बलुतेदारी पद्धतीचे विश्लेषण करून आपले मत मांडले की, भारतात हजारो वर्षात फारसा बदल झाला नाही. भारतीय समाज हा स्थिर आहे. कोसंबीच्या मते, भारतीय समाज हा स्थिर नसून, त्यात अनेक बदल झाले आहेत. प्राचीन कालखंडात उपजिवीकेची साधने, उत्पादन करण्याची साधने व तंत्रे यात आता कमालीचा बदल झाले आहे. लोकसंख्यांच्या वाढीबरोबर उत्पादन देखील वाढत गेले आहे. भारतीय इतिहास हा सामाजिक विकासाचा इतिहास म्हणून ओळखला जातो.

कोसंबींनी नाणकशास्त्राच्या अभ्यासातून भारताच्या इतिहासासंबंधी प्रश्न पडले. नाण्यांचा काळ कोणता असावा, हे सांख्यिकीच्या साहाय्याने निश्चित होऊ शकले. त्या वेळेसच्या राजवटी कोणत्या होत्या. यातून कोसंबींनी

नविन क्षेत्रात संशोधन सुरु झाले ते म्हणजे इंडॉलॉजीचे 'इंडॉलॉजी' म्हणजे भारताच्या अतिप्राचीन इतिहासाचा अभ्यास होय.

माक्सवादाबद्दलची आपली भूमिका मांडताना कोसंबी म्हणतात, 'स्वतंत्र विचार करण्याची गरज पडू नये यासाठी उपलब्ध असलेला तयार पर्याय म्हणजे माक्सवादी नव्हे.' उलट माक्सवाद हे विश्लेषणाचे एक हत्यार, एक साधन आहे. हे काही किमान कौशल्य व समज आत्मसात करून मगच योग्य त्या क्षेत्रात वापरले पाहिजे. माक्सवादाकडे पाहण्याचा कोसंबींचा दृष्टिकोन इतका प्रगल्भ आणि विचारी होता, म्हणूनच माक्सवादाच्या आभ्यासातून प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या संशोधनाला ते एक नवी दिशा देऊ शकले.

कोसंबींनी 'मिथ अँड रिअॅलिटी' हा महत्वाच लेखसंग्रह लिहिला. भारताची संस्कृती म्हणजे जनसामान्यांची संस्कृती. लब्ध प्रतिष्ठितांच्या ब्राम्हणी संस्कृतीपेक्षा ती कशी वेगळी आहे, याचे विवेचन या लेखामध्ये आहे. १९६५ साली 'कल्चर अँड सिव्हिलायझेशन ऑफ एन्शंट इंडिया इन हिस्टॉरिकल आऊट लाईन' हा त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. भारतीय संस्कृतीच्या विकासात भक्ती चळवळीचे योगदान सांगितले. सरंजामशाहीच्या काळात भक्ती चळवळीतून सांस्कृतिक समन्वय साधणारी विचारसरणी कशी विकसित झाली, याचे विश्लेषण कोसंबींनी केले आहे. भर्तृहरि या महान संस्कृत कवींच्या शृंगारशतक, वैराग्यशतक आणि नीतिशतक या तीन ग्रंथांची चिकित्सक आवृत्ती कोसंबींनी तयार केली. त्याचा अभ्यास करीत असताना साहित्य आणि समाज, वाङ्मयीन महत्वाचे व अर्थाचे विवेचन त्यांनी केले.

विज्ञान आणि समाज :

दामोदर कोसंबींनी विज्ञान व समाज यांच्या संदर्भात जे लिखाण केले, त्याचे तीन भाग पडतात. एक भाग म्हणजे वैज्ञानिक आणि प्रागतिक विचारसरणीतल्या मुल्यांचा तर दुसरा भाग हा, वैज्ञानिक संशोधना संबंधातील धोरणांचा आहे, तिसऱ्या भागात जागतिक शांततेसंबंधीच्या चर्चेच्या या सर्व लिखाणावर कोसंबींच्या साम्यवादी विचारांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. कोसंबींच्या या विषयावरील महत्वाच्या लेखांचा एक संग्रह 'सायन्स, सोसायटी अँड पीस' या नावाने 'अँकॅडेमी ऑफ पॉलिटिकल अँड सोशल स्टडीज' पुणे यांनी जून १९८६ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे.

'विज्ञान व स्वातंत्र्य' या आपल्या लेखात कोसंबींनी वैज्ञानिकांना आणि विज्ञान-संशोधनाला आवश्यक असणाऱ्या 'स्वातंत्र्य' या मूल्याबद्दल चर्चा केलेली आहे. कोसंबींनी हे लिखाण कम्युनिस्ट राजवटीचे अस्तित्व असलेल्या सोव्हिएत रशियाबद्दल केलेले आहे. त्या राजवटीत शास्त्रज्ञांना स्वतःचे संशोधन कार्य करण्याचे स्वातंत्र्य नसते. स्वातंत्र्य म्हणजे गरज ओळखून त्याची पूर्तता करण्याची जाणीव होय. त्यामुळे त्यांनी साम्यवादी राजवटीत स्वातंत्र्याचा अर्थ हा विज्ञानाशी लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. समाजाची प्रगत अवस्था आणि त्यातील मूल्यव्यवस्था ही विज्ञानावर आधारित असते. समाजातील वाढत्या गरजांची पूर्तता करण्याचे कार्य आधुनिक विज्ञानामुळे सुकर बनते. त्यामुळे वैज्ञानिक प्रगतीवर भांडवलशाहीचा विकास अवलंबून असतो. वैज्ञानिकांना स्वातंत्र्य हे मर्यादित अर्थाने भांडवलदार वर्ग देत असतो. भांडवलशाहीत

वैज्ञानिकांना सत्ता चालविण्याचा अधिकार देत नाहीत कारण त्यापासून भांडवलदारांना भांडवल संपादन करावयाचे असते.

कोसंबी यांच्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास भांडवलशाही ही विज्ञानास पोषक आहे, तसेच समाजवादात देखील होईल. उलट जास्तीत जास्त प्रमाणात विज्ञानाची प्रगती होईल. स्वातंत्र्याची जपवणुक होईल. गुलामगिरीव्यवस्था थांबवली जाईल. प्रत्येकाला आपल्या गरजेनुसार उत्पादन करण्याचे, निवडीचे स्वातंत्र्य मिळेल. त्यातूनच सामाजिक प्रगती साधल जाईल. नवे विज्ञान व नवे स्वातंत्र्य प्राप्त होईल.

भारतीय सामाजिक विविधतेतील एकता :

डी. डी. कोसंबींच्या मते, भारतीय समाजात विविधतेत एकता दिसून येते. समाज हा अनेक भाषा, वंश, धर्म, आचार व आहार या सगळ्या गोष्टीत मोठ्या प्रमाणात भारतात विविधता आहे. ही विविधता प्रत्येक प्रांतात, जिल्ह्यांत सापडते. त्यामुळे एकीकडे भांडवलदारवर्ग, नोकरशहा, बँकर्स मोठ्या प्रमाणात वाढली तर दुसरीकडे ज्यांच्या मूलभूत गरजा भागू शकत नाहीत ते आदिवासी आपणास दिसतात.

भारतात ही विविधता जोडणारी एकता देखील आपणास पहावयास मिळते. यामध्ये भांडवलदारवर्गाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. भारतात आर्थिक व्यवस्था ही भांडवली मालकवर्गाच्या ताब्यात आहे. वर्ग हे विखुरलेले आहेत, ते असंघटित व विकेंद्रीत स्वरूपात आहेत. शासनावर भांडवलदारवर्गाचा प्रभाव आहे आणि राज्यसंस्था आर्थिक व्यवस्थेत हस्तक्षेप करते. भारतातील भांडवलदारवर्ग हा युरोपातील राष्ट्रपेक्षा मागास आहेत. त्यांना साम्राज्यशाही शोषण व्यवस्थेत कार्य करावे लागते. भारतीय संस्कृतीची महत्त्वपूर्ण देण ही समाजाला लाभलेली आहे. मध्य आशियात चीन, भारतीय व ग्रीक संस्कृतींचा बौद्ध व ख्रिश्चन धर्मांच्या बरोबरीने विकास झाला. संस्कृतीच्या विकास हा उत्पादनाच्या साधनावर आधारित आहे. नवी आणि स्थिर उत्पादनव्यवस्था तयार झाल्याशिवाय संस्कृतीचा विकास होणार नाही.

कोसंबींच्या मते, आर्थिक विकास हा केवळ परिवर्तनात महत्त्वाचाच आहे असे नाही. कोणत्याही समाजात जुनी व्यवस्था व तिची विचारसरणी कार्य करत असते. ती सत्ताधारी वर्गाद्वारे नियंत्रित केली जाते. भारतात हे परिवर्तन धार्मिक व व्यापक दृष्टीने सामाजिक व राजकीय परिवर्तन असते. या प्रक्रियेत पुरोगामी आणि प्रतिगामी वर्गात संघर्ष होते. जुन्या व्यवस्थेतील परिवर्तन पुरोगामी विचाराने झाले तर तो बदल चांगला होतो. परंतु तेच परिवर्तन प्रतिगामी वर्गाद्वारे झाले तर समाजाची प्रगती खुंटते. समाजात नविन आंदोलने, नवे विचार यांच्या शक्तीची धार बोथट होते.

कोसंबींनी जातीच्या माध्यमातून भारतीय समाजाचा इतिहासाकडे पाहिलेले आहे. काही जाती आर्थिक बाबतीत पुढारलेल्या आहे तर काही मागास जाती आहेत. मागास जातीत आजही प्राचीन विधी व परंपरेचे पालन केले जाते. ही जात वरच्या स्तरावर गेली की, धर्माचा आधार घेते. जुन्या व नव्या परंपरेच्या समन्वयातून नवीन परंपरा निर्माण होते. भारतात महान धर्मसंस्थापकांनी नवीन विचाराची प्रमेये मांडली. त्यातून भारतीय समाजाचा विकास साधला गेला. त्यात आवश्यक ते बदल केले गेले, तसे केले नाही तर ते तत्त्वविचार समाजाच्या विकासाच्या मार्गात अडसर ठरतात. समाजाचा विकास खुंटतो. भारतीय जातीव्यवस्था ही ग्रामीण संस्कृतीशी जोडलेली आहे. ग्रामीण व्यवस्थेवर शेती संस्कृतीचे वर्चस्व आहे. शेती व्यवस्थेद्वारे उत्पादन केले जाते. त्यामुळे शेतकरी व कारागीर जाती या ग्रामीण व्यवस्थेचे आधार आहेत. कारागीर जाती व भटक्या जमातीत आंतर संबंधात्मक नाते आहे.

कोसंबींच्या मते, मार्क्स प्रणित पश्चिमेकडील देशांचा विकास हा आदिम साम्यवाद, गुलामगिरी, सरंजामशाही व भांडवलशाही हे इतिहासाच्या विकासाचे टप्पे होत. अशाप्रकारचे सामाजिक विकासाच्या इतिहासाचे टप्पे भारतात दिसून येत नाहीत. भारतात गुलामगिरीचा टप्पा निर्माण झाला नाही. परंतु गुलामगिरीची प्रथा होती. परदेशात ज्याप्रमाणे गुलामगिरी ही उत्पादन व्यवस्था होती, ती भारतात नव्हती. भारतात शेतीचे कष्ट करण्याचे काम गुलाम करत नव्हते, ते शुद्ध करीत असत. त्यामुळे गुलामगिरी व्यवस्था नव्हती. भारतात ग्रामीण व्यवस्थेत जहागिरी वतनदारी व्यवस्था होती. त्यावर सरंजामदारांचे नियंत्रण होते. भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण व्यवस्था व जातिव्यवस्था हे मुख्य घटक बनले. त्याद्वारे संस्कृतीचे समावेश झाले. त्यातूनच धार्मिक विधी व परंपरा, गावातील देव-देवतांची उपासना सुरु झाली. भारतातील आदिवासी समाजात वेगवेगळ्या निसर्ग, दुर्गाशक्तीचे पुजन करण्यात आले. भारतात समाज व संस्कृतीचे समावेश झाले. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत जुन्या प्रथा, आचार शिल्लक राहिलेत. समाजाच्या विकासात बाधा ठरल्या त्यामुळे समाजाचे नुकसान झाले.

अशारीतीने डी.डी. कोसंबींच्या भारतीय समाज व संस्कृती, विज्ञान व स्वातंत्र्य, भारतीय इतिहासाचे संशोधन, त्याला विज्ञानाची दृष्टी याबद्दलची असणारी भूमिका यांचा मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून मागोवा येथे घेण्यात आलेला आहे.

मुल्यमापन :

भारतामध्ये मार्क्सवादी विचारातील संशोधक कार्य प्रामुख्याने राजकीय, आर्थिक-इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आणि तत्त्वज्ञानात्मक इतिहास आदि क्षेत्रात झाले आहे. डी.डी. कोसंबींनी मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून सांस्कृतिक इतिहासात्मक अभ्यास केला आहे. देवीप्रसाद चटोपाध्याय यांनी तत्त्वज्ञानात्मक इतिहासाचे मार्क्सवादी पद्धतीने संशोधन केलेले आहे. राजकीय, आर्थिक इतिहासात्मक संशोधनाचे समकालीन, मध्ययुगीन, प्राचीन असे विभाजन केलेले आढळते.

समकालीन विश्लेषणामध्ये सामाजिक धोरण, निवडणुकांशी संबंध त्यामध्ये सी.पी. आई. ची भूमिका यांचे अध्ययन अजय कुमार घोष आणि ई. एम.एस. नंबुद्रीपाद यांनी केले आहे. तसेच ब्रिटीशांची भारतातील भूमिका, १८५७ ते स्वातंत्र्य संप्रामाचा कालखंड यांचे देखील अध्ययन त्यांनी केलेले आहे.

भारतातील मार्क्सवादी विचाराचा अभ्यास कॉ.डांगे यांनी 'गांधी आणि लेनिन' या संशोधनात्मक लेखात केला आहे. दोन राजकीय नेत्यांची समीक्षात्मक तुलना, लोटवाला यांनी केलेली आहे. साहित्याच्या क्षेत्रात राहुल संक्रीतययना यांनी मार्क्सवादी विचाराचा साहित्याच्या क्षेत्रात देखील अभ्यास केलेला आहे. या विवेचनाद्वारे आपणास संक्षिप्त रुपात भारतातील समकालीन मार्क्सवादी संशोधक, त्यांचे कार्यक्षेत्र यांची माहिती मिळू शकते. जी आपणास मार्क्सवादी भारतीय संदर्भात मार्क्सवादी विचाराची चौकट विकसित करण्यास हातभार लागतो.

संदर्भ - ग्रंथसूची

1. Thapar Romila, 2011, Dharmanand Kosambi: The Essential writing (ed.), Meera Kosambi-A Review, Journal of History and Social sciences, Vol. IInd Issue Ist, Jan.-June 2011
2. धर्मानंद कोसंबी, १९३५, हिंदी संस्कृती व अहिंसा, प्रकाशक धर्मानंद कोसंबी,
3. Kosambi Meera, 2011, Nivedan, The Autobiography of Dharmanand
4. Kosambi, permnant black, New Delhi.
5. Habib Irfan, 2008, Kosambi, Marxism and Indian History, E.P.W., 26 July 2008
6. Kosambi D.D., 1956, reprint 2008, An Introduction to the study of Indian History, Popular Prakashan, Mumbai
7. Kosambi D.D., 1954, Notes on the class sturcture of India, Monthly Review, Vol. 6, No.6, Oct. 1954, New York
8. पानसे सुधीर, २००७, उत्तुंग आणि एकाकी संशोधक : दामोदर कोसंबी, लोकवाड्मय गृह, मुंबई
9. Kosambi D.D., 1986, science, society and Peace, academy of political and social studies, Pune
10. Kosambi D.D., Memorial Volume, 1968-1969, Journal of the Asiatic society of Bombay, Vol. 43-44 (New Series).